

Írta: Gerhard Melinz, Susan Zimmermann

Gyermek- és ifjúságvédelem Budapesten és Bécsben a dualizmus korában¹

Budapest és Bécs az Osztrák-Magyar Monarchia két székesfővárosaként az első világháború előtti évtizedekben gyors ütemben urbanizálódott és iparosodott. A szegénység és a létbizonytalanság problémái mindkét városban új dimenziókat öltöttek. Az 1890-es évekig a szegény gyerekekről való gondoskodás csupán egyik ága volt a hagyományos szegénypolitikának, „a gyermekek századának” küszöbén azonban a kérdés a nyilvánosság érdeklődésének az előterébe került. Miközben egyfelől heves, ám eredménytelen viták folytak arról, hogy a szegényügy egészében véve reformra szorul, addig számos orvos, filantróp érzelmű gondolkodó, úrhölgy, társadalomreformer és szakhivatalnok már azon fáradozott, hogy preventív gondoskodással be lehessen avatkozni az alsó rétegek gyermekeinek az életviszonyaiba, s létrejőjenek azok az új formák és módszerek, amelyek révén a gyermekeket kiszakítják ezekből a helyzetekből. Különleges bánásmódot dolgoztak ki számukra abban a reményben, hogy a kibontakozó ipari társadalomban legalább a jövő nemzedékét megóvják a polgári rétegeken kívüli létezés romboló hatásaitól, a polgári társadalom egészét pedig a „romlás” és „elzüllés” következményeitől. A Monarchia keleti felén az állam vállalt magára messze földön elismert mértékű vezető szerepet e téren, a fővárosi hatóságok azonban csak megkésve és tétovázva követték a példát. Bécsben ezzel szemben inkább községi (helyhatósági) szinten kezdtek kiépülni a modern gyermek- és ifjúságvédelem alapjai. A bécsi és a budapesti fejlődés eltéréseit az határozta meg, hogy a 19. század második felében a Lajtán innen és túl más volt a gyermekekről való gondoskodás hagyományos gyakorlata, továbbá, hogy az iparosodási folyamat különbözőképpen zajlott le, és a két székesfőváros eltérő viszonyt alakított ki az állami hatóságokkal.

I. Gyermek- és ifjúságvédelem a liberális szegénypolitika jegyében

A klasszikus liberális gazdaság- és társadalomelmélet jegyében fogant szegénypolitikát mindenekelőtt a hatóságok mindenfajta szociális elkötelezettségtől való messzemenő tartózkodása jellemezte. A segélyekhez jó esetben is csak azon szegények egy része jutott hozzá, akik mint egyének nem rendelkeztek az önálló létfenntartás feltételeivel. Ennek megfelelően a szegény gyerekek gondozása is legfőképpen azok támogatására irányult, akiknek nem voltak szüleik, vagy akiknek az ellátására a szülők betegségük, illetve rokkantságuk folytán képtelennek bizonyultak. Bécsben bizonyos csoportok esetében már a liberális korszakban is tapasztalhatóak voltak finom eltérések ettől a felfogástól. Általában véve azonban itt is ugyanúgy represszív módszerekkel próbálták meg eltüntetni a nyilvánosság szeme elől a gyermeknyomort és ennek olyasfajta következményeit, mint a „koldulás” vagy a „csavargás”.

¹ A tanulmány eredeti formájában *Zwischen Versorgung und Verwahrlosung. Kinder- und Jugendfürsorge in Budapest und Wien im Zeitalter der Doppelmonarchie* címmel megjelent a *Wiener Geschichtsblätter* 50 (1995) 3. 150-169. lapjain. Magyar nyelven először a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár „gyermeksorsok és gyermekvédelem Budapesten a Monarchia idején”, kiállítás katalógusában jelent meg. A tanulmány második részét következő számunkban közöljük, (a szerk.)

A szegény gyerekek ellátása

Budapesten a fővárosi hatósági gyermekvédelem formailag három csoporttal foglalkozott, nevezetesen az árvákkal, a talált gyerekekkel és azokkal, akiknek a szülei önmagukat is képtelenek voltak eltartani. 1872-ben előírták a fővárosi szegénygondozásban első fokú hatóságként működő kerületi elöljáróságok számára, hogy kötelesek „a közsegélyezésre szoruló lelencek és-teljesen elárvult vagyontalan gyermekek ápolásáról és neveltetéséről gondoskodni”. Az 1875. évi szegényügyi szabályrendeletben már csupán „a minden vagyon és támasz nélkül hátramaradt árvák” szerepelnek, „kik tápdíjak fizetése mellett helyeztetnek el tápszülőknél 12 éves koruk eléréig”, rajtuk kívül pedig segélyt kaphattak a „huzamos vagy súlyos betegségben sínylődő egyének 12 éven aluli gyermekei, míg szüleik keresetképtelenek”.¹ Lehetőleg kerültek minden konkrét megfogalmazást a lelencek, vagyis azon gyerekek esetében, akiket szüleik, illetve többnyire anyjuk magukra hagyott vagy kitett, mivel az ő ellátásukra vonatkozó rendelkezés már kiszámíthatatlan kötelezettségeket róhatott volna a városra.

Az 1870-es években született egy másik, a gyermekgondozás későbbi szervezeti struktúrája szempontjából lényegesnek bizonyuló döntés is. A közgyűlés 1874-ben elhatározta az árvasági és gyámsági kérdésekkel foglalkozó IV. tanácsi ügyosztály megszüntetését. Ezzel az árvaszék lett a főváros legfőbb gyámügyi szerve. Ezt az intézményt az 1872. évi XXXVI. tv, a fővárosi törvény nyomán hozták létre, majd az 1877-ben elfogadott gyámsági törvény rendelkezéseinek megfelelően rövidesen a tanácstól független, önálló közigazgatási hatósággá alakították át. A lelencek és árvák ügyeinek tényleges szervezését és lebonyolítását a IX. számú ipar- rendészeti és szegényügyi osztály vette át, amely 1885-től közjótékonysági ügyosztályként működött.² Ily módon évtizedekre beszűkültek a gyermekvédelmi ügyek tanácson belüli önálló intézésének lehetőségei, s a dinamikus fejlesztés legalábbis akadályokba ütközött. Bécsben ezzel ellentétes folyamatot lehetett megfigyelni. Az 1882-ben létrejött árvaügyi iroda az 1890-es évek elején önálló tanácsi osztállyá alakult,³ ami közigazgatásilag jobb kiindulási feltételeket teremtett a későbbi reformtörekvésekhez.

Az árvaszékek, illetve az osztrák gyámügyi bíróságok feladata többek között az árvák és a gyámság alatt állók vagyonának kezelése volt. Ezek a hatóságok eleinte nem tulajdonítottak gyakorlati jelentőséget az alsóbb rétegek gyermekeiről és a házasságon kívül születettekről való gondoskodásnak. A századfordulóig azonban a rájuk bízott pénzek befektetéséből mindkét országban komoly „kezelési többlet” gyűlt össze, amely 1901-től, illetve 1902-től kezdve a gyermek- és ifjúságvédelmi politika kiépítésének bázisává vált.⁴

A gyámsági törvények hosszú évtizedekig nem tették lehetővé – a Monarchia egyik felében sem –, hogy a rokonokat vagy a városi szegénygondozást rákényszerítsék a vagyontalan árvák ellátására. A budapesti árvaszék szegénypolitikai szempontból tekintve a század végéig árnyékszerv volt. Független és önálló törvényhatósági intézményként azonban később mégis képessé vált arra, hogy a gyermekvédelem reformjának fontos támaszává váljon, míg Bécsben a megfelelő hatáskörök megmaradtak a gyámügyi bíróságoknál, melyek gyakorlati gondozási tevékenységet a korszak vége felé sem végeztek.

A századforduló előtti évtizedekben az intézeti elhelyezés volt az árvaellátás egyetlen olyan szférája, amelyet Budapest főváros – erősen támaszkodva különféle magánadományokra és alapítványi juttatásokra – szemmel láthatóan fejlesztett. Bécsben a liberális városvezetés idején (1861-1895) ugyancsak szorgalmazták az árvaházak építését.⁵ Ennek ellenére az intézeti férőhelyek lakossághoz viszonyított száma, még az 1890-es években is, mindkét városban egyformán korlátozottnak mondható.⁶

A lelencügy tekintetében a legfőbb különbség Bécs és Budapest között abban rejlett, hogy a magyar fővárosban egyáltalán nem volt lelencház. Bécs viszont az alsó-ausztriai örökös tartomány részét alkotta, s ily módon rendelkezésére állt a tartományi lelencház.⁷ Ez az intézmény a gyermekeket nevelőszülőknél elhelyezni törekvő, továbbító szervezetként szolgált. Bécs városa a hat éven aluli gyermekeket gondozási díj fejében átadhatta a lelencháznak, amely őket – egészségi állapotuktól függően azonnal vagy felgyógyulásuk után – bécsi, illetve Bécsen kívüli gondozókhoz közvetítette, „tápdíjat” fizetve értük. Az alsó-ausztriai tartományi lelencházba adott gyermekeket tizedik életévük e-lérése után a bécsi városigazgatás ismét átvette, s ezt követően vagy „tápszülőknél”, vagy a városi árvaházak valamelyikében helyezte el őket.⁸

A budapesti városháza rendkívül visszafogottan járt el a szegény gyerekek gondozási ügyeiben. A „tápszülőhöz” adott gyerekek esetében ugyanúgy hatósági felügyeletet kellett gyakorolnia, mint a bécsi városi tanácsnak. A két városban az ilyen gyermekek számára előírt jól csengő normatív szabályok éppúgy hasonlítottak egymásra, mint ahogy a dajkaság gyakorlatában uralkodó, szembeszökően visszás és folyton elmarasztalt állapotok.⁹ Ezen a helyzeten nyilván az esem változtatott alapvetően, hogy a „tápdíj” összegét Bécsben kissé nagyvonalúbban¹⁰ szabták meg. Budapesten a központi nyilvános lelencház hiánya került a viták középpontjába. Miközben magánszemélyek és különféle egyletek azért harcoltak, hogy hozzanak létre nyilvános szülőotthonokat és lelencházakat, a hatóságok – szinte sztoikusnak mondható közönnyel – megelégedtek két egyesületi menhely kibővítésével és használatával. Ezek felvételi és átírányító állomásként szolgáltak, és nem bírtak hatósági jelleggel.¹¹

Bécsben a hagyományos lelencgondozás csődjéről az 1860-as évek óta folytatott vita a 19. század utolsó negyedében már ott tartott, hogy általában véve is megkérdőjelezték az ilyesfajta intézetek hatékonyságát. Ehhez különösen a csecsemők és a kisgyermekek körében kimutatható számottevő halálozási arány szolgáltattott érvet.¹²

További feltűnő különbség volt a szegény gyermekek gondozási rendszerében a két főváros között, hogy Bécsben külön „nyílt” segélyt kaptak a gyermeket nevelő szegény szülők és leányanyák, vagyis bizonyos körülmények között olyankor is támogattak gyermekeket, amikor azok még a szüleiknél, illetve az anyjuknál éltek, s nem csak akkor, ha már teljesen „elhagyottá” váltak. Ez a fajta támogatási gyakorlat, melynek során megsegítik a családot, mielőtt az az inség és a szegénység következtében talán teljesen felbomlana, a későbbi preventív családvédelem első lépcsőfokának tekinthető. A bécsi városi tanács árvaügyi osztálya által, kezelt „nevelési segélyekhez” és „árvapénzekhez” hasonló támogatási formák Budapesten egyáltalán nem fordultak elő – kivéve a szélsőségesen nyomorúságos viszonyok közt élő, megözvegyült anyák esetét.¹³

Összehasonlítva a szegény gyerekekről való gondoskodás hagyományos alapjait a két fővárosban, kiderül, hogy mind intézményi és szervezeti, mind anyagi vonatkozásban a régebbi tradícióira is támaszkodó bécsi közigazgatás magasabb szintű és differenciáltabb, egy későbbi erőteljesebb fejlődésnek is alapot adó ellátási rendszert épített ki. Ez a gyermekvédelemre fordított kiadások mértékében is visszatükröződött. Míg a „nyílt” és „zárt” gyermekgondozás költsége 1890-ben Bécsben a tizenöt év alatti korcsoportnál fejenként 3, 60 koronát tett ki, Budapesten ugyanezen célra 1, 91 korona állt rendelkezésre.¹⁴

Hagyományos reakciók a gyermekek „negatív” magatartására

Más összefüggésekben gyökerező, ám a gyakorlatban az általános lelenc-és árvaellátással szorosan összefonódott kérdéskör, hogy hogyan bántak a társadalmi rendet feltételezeten, potenciálisan vagy ténylegesen veszélyeztető, deviáns gyerekekkel és

fiatalokkal. A társadalmi deviancia mind a felnőttek, mind a gyermekek esetében az anyagi szűkösség által uralt életformáknak és azok hatósági, társadalmi megítélésének a terméke. Olyan magatartásmódról van itt szó, amelyek ingerelték a város közvéleményét, és meghatározott rendőrségi eljárást vagy büntetőjogi szankciókat vontak maguk után. A kiskorúak koldulásával és csavargásával kapcsolatban eleinte csaknem ugyanaz a megtorló jellegű, kriminalizáló és fegyelmező politika érvényesült, mint a felnőttek esetében. Bécsben és Budapesten sok tekintetben hasonló viszonyok uralkodtak a társadalmilag nemkívánatos életformák meghatározásában, és azokban a bűnüldözési és biztonságpolitikai megközelítésű stratégiákban is, amelyekkel a szociális szorongatottságának csupán a külvilág számára is láthatóvá vált következményei ellen kívánták felvenni a harcot. Amennyiben nem felnőttek, hanem gyerekek követtek el „kihágást”, mindkét városban -pusztán szegényrendészeti indokkal -pénzbüntetést és fogságot róttak ki azokra a felnőttekre és törvényes képviselőkre, akik ezt eltűrték vagy elősegítették. Ily módon akarták a szülőket és a nevelőket elrettenteni attól, hogy a gyerekeket rászoktassák a koldulásra.¹⁵

Az „elzüllés” elleni fellépés során a hatóságok nagyjából 1880-tól kezdtek egyre inkább különbséget tenni a felnőttekkel és a fiataikorúakkal való bánásmód között. Magyarországon például az 1879. évi Büntető Törvénykönyv a kihágásokról szólva már megemlítette azt a lehetőséget, hogy a kolduláson és csavargáson ért tizenhat év alatti fiatalokat a majd csak később megépítendő „javítóintézetekbe” utalják. Az első három ilyen jellegű állami intézetet 1884 és 1895 között hozták létre vidéken, és ezeket még továbbiak követték.¹⁶ Itt már csírájában megtalálhatjuk a későbbi ifjúságvédelem egyik fő törekvését, nevezetesen azt, hogy a családon kívül, hatósági felügyelettel biztosítanak „szigorúbb” nevelést. Ebbe a sorba tartozott annak a magánkézben lévő „szeretet-háznak” már 1869 óta tervezett felállítása is, amely az „utcán kóborló, elhagyott szegény gyerekek felneveltetését” volt hivatott szolgálni. A budapesti községi gyermekvédelem gyakorlatilag még az 1880-as években is magánintézményekre támaszkodott, szervesen integrálva azokat a hatósági gyermekvédelem rendszerébe. Bécsben a klasszikus liberális szegénypolitika alapelveit követve szintén megelégedtek a magánszemélyek jótékonyági akcióival, menhelyeivel és javítóintézeteivel, csak éppen ott összességében viszonylag több férőhely állt rendelkezésre.¹⁷ Az „Elhagyott gyermekek városi menhelye”, amelyet 1889-ben nyitottak meg, nem annyira a „züllött” gyerekek felkarolását tűzte ki céljául, mint inkább azoknak az átmeneti elhelyezését, akikről különféle okokból Bécs városának kellett gondoskodnia.¹⁸

Budapesten hoztak ugyan egy határozatot arról, hogy az egykori dologház helyett létesíteni kell egy javítóintézetet, de ezt követően még évekbe telt, míg a város az addigi gyakorlatától eltérő irányba vezető első lépést megtette, s 1888 májusában megnyitotta „Községi szeretetház”-át.¹⁹

Ausztriában az 1880-as évek második felétől fogva országos szinten kezdett megváltozni a deviáns szegény gyerekekkel és fiatalokkal szemben alkalmazott politika. A „koldus- és csavargókérdéssel” kapcsolatos szigorítások után új intézkedések születtek a gyermekek és fiatalok „érdekében”.²⁰ A kóborló és kolduló fiataikorúak számára ekkortól a javító- vagy nevelőintézetbe adással való fenyegetés jelentette a szigorú elrettentést²¹, ugyanakkor erősödött a szegény lakosság gyerekeinek fokozott társadalmi beilleszkedésére irányuló nyomás. Ausztriában a „csavargásról szóló törvényekkel”, Magyarországon pedig a büntető és rendőrségi kihágási törvények megteremtésével először rögzítették a történelem során a deviáns felnőttek és kiskorúak közti lényeges különbséget, s először fogalmazták meg törvényi szinten a fiatalok kényszernevelésének az igényét is. Az „utólagos” és „helyettesítő” nevelés gyakorlata azonban az erre kijelölt intézetekben – Ausztriában ez

1888-tól főként az eggenburgi tartományi javítóintézetet jelentette – még nem sok újfajta „pedagógiai szándékot” foglalt magában.

JEGYZETEK:

1. ' 1872. évi XXXVI. te. g. Magyar törvénytar (' = MTT) 1872. 95.; A szegényügy rendezését tárgyaló rendszabály. Bp., 71875./ (= Szegényügyi rendsz.) 2.
2. 'Vö: A negyvenéves Budapest. Értekezések a városi közigazgatás köréből. Bp., 1914: 158. skk, 165. skk.; az árvaszék megteremtésétől és a gyámsági ügyek rendezéséről vö. 1877. évi XX. te. 172. g. 2. rész, 2. fej. MTT 1877. 54-57., valamint a községi törvénykezésről az. 1870. évi XIII. te. MTT 1869. 211-221., 1871. évi XVIII. te. MTT 1869.280-294., 1872. évi XXXVIII. te. fyllT 1872. 103.
3. ' Vö. GerhardMelinz: Hilfe, Schutz undControl-le. Versuch zur hislorishen Genese einer öffent-lichen „Jitgendfijrsorge” in Österreich unter hesonderer Berücksichtigung von Wien 1880-14914. Disszertáció. Wien, 1982. 89.skk.
4. Vö. Jvlax Lederer: Kumulative Waisenkasen. In: Österreichisches Staatswörterbuch .1907/2. III. köt. 311. skk., 1901. évi XXII. te. 5. §. MTT -1901. 128. skk, 131. skk.
5. Budapestre vonatkozóan vö. Josef von Körösy: Die Armenpflege der Flaup- und Residenzstädt Budapest in den Jahren 1900-1902. (Publikati-onen des Statistischen Amtes... 37. köt.) Berlin, 1905. 35. skk.; Bécsre vonatkozóan vö. Péter Feldbauer: Kindereland in Wien. Von der Armenpflege zur Jugendfürsorge (17-19. Jahrhun-iltj. Wien, 1980, 234. skk.
6. Vö. Budapest székesfőváros Statisztikai Evkönyve (= Stat. Évk. Bp.) 1895/1896. 338. skk; Die Gemeinde-Vervallung der k.k. Reichsha-upt- und Residenzstädt Wien (= Gemeindever-yaltung Wien) 1894/1896. 491.
7. A Monarchia osztrák felén az 1868. évi birodalmi törvénnyel a zárt lelcngondozást a községektől átvették a tartományok. A költségek szabályozásáról. Reichsgesetzblait 1868. 15. sz. A lencházhoz szűlőothon csatlakozott. Az intézetbenfolyó lelcngondozás 19. századi történetéről vö. Ingrid Matschinegg – Verena Paw-lowsky – Rosa Zechner: Mutter in Dienst – Kinder in Kost. Das Wiener Findelhaus, eine Fiir-sorgeeinrichtung fiir ledige Frauen und derén Kinder. In: L 'Homme. Zeitschrift fiir Feministi-che Geschichtswissenschaft 5 (1994) 2. 61. skk.
8. Vö. Melinz (l. 3. jegyz.) 98. skk.
9. Vö. 1876. éviXIV. te. 25. és 140a. g. MTT 1876. 24., 39.; Szabályrendelet a főváros területén szoptatásra és dajkáláshi elhelyezett csecsemőkről és kisdedekről. Bp., 1890.; Schmall Lajos (szerlc): A főváros hatosáig elsi jelentőségű határozatai és szabályai 1873-1896. /Bp., 1906.16. köt. 90. skk, Die Fürsorge-Einrichtun-gen der niederösterreichischen Landesverwal-tung zum Schutze des Kindes. Wien, 1917. (= Fiirsorge-Einrichtungen) 14.
10. Az összegek tekintetében Magyarországon változatos volt a kép, míg Bécsben a kifizetett tételek nagyságát egységesen rögzítették. A táppénzek minimuma meghaladta a budapesti táppénzek maximumát. A bécsi eljárás részleteiről I. Stephan Sedlaczek: Die Armenpflege im Wiener Armenbezirke in den Jahren 1863-1882. Wien, 1884. 54. skk; Budapestre vonatkozóan vö. Barth László: Budapest főváros szegényügye, Bp., 1877. 90: skk., 97. skk.
11. Vö. Budapest Főváros Levéltára (= BFL) IV 140b 400/1882-IX.; Nóvák Lajos: A szegény ' gyermekorsa és társadalmi gondozása hazánkban. Bp., 1886. 20. skk. A reformtörekvésekről és a lencház körüli vitákról részletesen I. Susan Zimmermann: Prachtige Anniit. Armenjürsor-ge, Kinderschnitz und radicale Sozialreform in Budapest im Zeitalter der Doppelinonbarchie. Im Vergleich mit Wien. /Megjelenés alatt, 1996./ 2,2.2.2.fej.
12. Vö. pl. Fiirsorge-Einrichtungen, 15., 95. skk.
13. Budapestre vonatkozóan vö. Szegényügyi rendsz. 2.-; a magyar főváros támogatási gyakorlatáról vö. többek között a Hölczl- és a Derkits-féle esetet a segélyezési ügyek példáiba)!, BFL. IV 1472/a. Bécs vonatkozásában vö. Melinz (l. 3. jegyz.) 91.; Gemendeverwa/tung Wien \$80/1882. 955.; uo. 1902. 335.
14. Vö. Budapest székesfőváros zárszámadása és vagyoneleltara 1890.; Sat. Évk. Bp. 1873/1894.; Statistisches Jahrbuch der Sladt Wien 1892.; saját számításunk. Bécs esetében az összes kommunális költségvetés átállítása alapján 1892-re vonatkozik.
15. I3VÖ. Melinz (l. 3. jegyz.) 87., 103., 121.,; Zimmermann (l. 11. jegyz.) 2.2.2.1., 2.2.2.3. fej.
16. Vö. 1879. éviXL. te. 64-66 § MTT 1879/202.; Budapest. Fő- és Székesvárosi Állami Rendőrség /.../évi működése (= Rendőrségi jelentés) 1895. 166.; Kármán Eelemér: Az elzüllött és bűnös gyermek nevelésének ügye hazánkban. In: Független Szemle 1921. 401.; Deutsch Ernő: A gyermekvédelem Magyarországon. In: Társadalmi Múzeum Értesítője 1910. 408.

17. Vö. Körösy (l. 5. jegyz.) 42. skk.
18. Novák (l. 11. jegyz.) 22-28.; Sedlaczek (l.10.
19. Vö. Gemeindeverwaltung Wien 1889/1893.-5]1. skk.
20. ' Az ún. „csavargásról!szóló törvények” 1885-ben születtek meg Ausztriában; vö. Gerhard Melinbz – Susan Zimmermann: Über die Grenzen der Armenhilfe. Kommunáié und staatliche Sozialpolitik in Wien und Budapest in der Doppel-monarchie. Materialienzur Arbeitbewegung60. kiit. Wien-Zürich, 1991. 114. skk.
21. Az alsói-ausztriai császári és királyi helytartóság rendelete értelmében 1890-től a tizennégy éves kor alatti gyermekeket nem a megszokott módon, hanem feddhetetlen kísérők jelenlétében kellett átadni a javítóintézetnek. Gemeindeverwaltung Wien Í889/1893. 494.